

**ERZURUM'DA YENİ BULUNAN HAÇ MOTİFLİ KOÇ HEYKELİNİN
DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ****On A New Found Tombstone In The Shape Of Ram With Cross Motifs In
Erzurum****Dr. Yunus BERKLİ*****ÖZET**

Haç motifli koyun, koç ve at heykel biçimli mezar taşlarının, Doğu Anadolu'ya çeşitli dönemlerde Balkanlar ve Kafkaslar yolu ile gelen Hıristiyan Türklere ait olduğu araştırmalar sonucu ortaya konmuştur. Çünkü Ermeni ve Gürcü kültüründe mezarlarına koyun, koç ve at heykeli biçimli mezar taşı dikme geleneği olmadığı gibi, Anadolu'ya muhtelif zamanlarda, çeşitli sebeplerden dolayı pek çok Türk boylarının geldiği de tarihi kaynaklarla sabittir. Yine VII. yüzyılda Doğu Anadolu'da koç ve at heykeli yontan Türk boylarının varlığı kaynaklarda geçmektedir. Özellikle Bizans Devleti, erken İslam akınlarına karşı koyabilmek için Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne Balkanlardan getirttiği Türk boylarını yerleştirmiştir. Bizans, bu Türk boylarından, her zaman azami derecede faydalanmayı bilmiştir. Bu Türk boylarının başında, Peçenekler, Hazarlar, Kuman-Kıpçaklar ve Uzlar gelmekte, Peçenek ve Uzların Balkanlarda Bizans hizmetine girdikleri, Hıristiyan dinini benimsedikten sonra, önemli bir kısmının Anadolu'ya yerleştirildikleri bilinmektedir. Bu boylar zamanla Hıristiyan dininde erimiş, bu din değişimi milli kimliklerinde de önemli değişikliklere neden olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Koyun, koç, at heykeli, mezar taşı, Türk, Peçenek, Kıpçak, Hazar, haç motifi.

ABSTRACT

Researches have shown that tombstones in the shape of ram or horses with cross motifs belong to Christian Turks who in different periods came from the Balkan sor Caucas to East-Anatolia. There are no signs that in Armenian or Georgian cultures there is a tradition of using tombstones in the shape of ram, sheep or horses but this is a Turkish tradition and from historical sources it is known that the Turks due to various reasons came to Anatolia in different periods in history. Besides many historical sources also narrate the existence of Turkish

* Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Temel Sanat Eğitimi Blm. Öğrt. Üyesi.

clans in the seventh century who dressed stones in the shape of such animals.

Furthermore, The Byzantine State, in order to resist the early Islamic invasions, placed turkish clans from the Balkans into the east and southeast Anatolian region and benefited from their presence in this area. Most of these clans were Peçenek, Hazar, Kuman- Kıpçak and Uz Turks and Peçenek and Uz' are known for their service to the Byzantines in the Balkans and they after having converted to Christianity were sent to Anatolia. All these clans with time assimilated within Christianity and this alteration also resulted in changes in their national identity.

Keywords: Sheep, Ram, Hourse Statue, Tombstone, Turk, Peçenek, Kıpçak, Hazar, Cross motif.

Giriş

Tarih boyunca önemli yerleşim yerlerinden biri olan Erzurum ve çevresi tarihi yolların kavşağında bulunduğu için her dönemde, değişik mücadelelere sahne olmuştur. Özellikle Orta Asya'dan Anadolu'ya çeşitli dönemlerde ve çeşitli yollardan sürekli akınlar olmuş, bu akınlar beraberinde Orta Asya uygarlığı ile ilgili materyallerin Anadolu'ya aktarılmasını sağlamıştır. Bundan dolayı da Anadolu'nun en erken dönemlerinden, günümüze kadar olan devirleri hakkında yapılan bütün araştırmalarda Erzurum, yoğun olarak yer almıştır.

En eski dönemlerden başlamak üzere, Asya kökenli kavimlerin bölgeye geldikleri M.Ö. 650'li yıllara kadar olan izler, bölge ile ilgili çalışmaların temelini oluşturur.¹ Elde edilen son bilgiler ışığında, bölgeye proto-Türkler'in gelişi, **Kimmer** ve devamında **İskitler (Sakalar)**'le başlamıştır.²

Doğu Anadolu'da yaptığımız yüzey araştırmaları ve arazi çalışmalarında, Erzurum'un Olur ilçesi Jandarma Karakolu bahçesine getirilip koruma altına alınan koç heykelleri olduğunu öğrendik.³ Sanat tarihi ve Türk kültürü adına önemli bulduğumuz bu heykellerin birinin üzerindeki haç motifi, şimdiye kadar

¹ Bu konu hakkında Bkz: Arif Müfit Mansel, **Eski Doğu ve Ege Tarihinin Anahatları.**, İstanbul, 1945; Mahmut Pehlivan, **En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi**, Erzurum Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1984; Afif Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, Ankara, 1992, s. 24 vd.

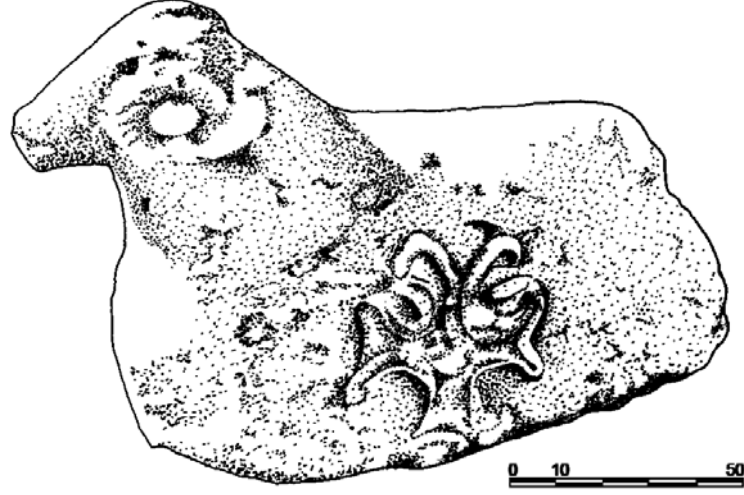
² Fuat Tekçe, **Pazırık-Altaylarda Bir Halının Öyküsü**, Ankara, 1993, s. 255.

³ Eser, Erzurum Olur İlçesi-Yaylabaşı Köyünden Cemal Karacağıl'ın evinin bahçesinden Jandarma tarafından karakol bahçesinde koruma altına alınmış ve incelememizden sonra da Erzurum müzesine nakledilmiştir.

karşılaşmadığımız biçimi ile dikkati çekmektedir. 150 x 0.60 x 0.35 cm ölçülerinde, kaidesiz ve oldukça yıprandığı görülen eser, malzeme olarak gri tüf taş malzemeden yontulmuştur. Gövde ile ayakları tek parçadan meydana geldiği için ayakta mı yoksa oturur biçimde mi yontulduğu tam olarak anlayamamaktadır. Ama ön kısmın hafif yuvarlak hatlı verilmesinden dolayı oturur biçimde yontulmuş olabileceği düşüncesindeyiz.

Baş kısmındaki boynuzları iç içe iki kıvrımdan oluşmakta, ağız kısmının ise ince bir çizgi biçimde verildiği görülmektedir. Heykelin gövdesinin sağ yanında tam ortasında çizgisel olarak kazıma tekniğinde bir haç motifine yer verilmiştir. Heykel gövdesinin sol tarafında ise yine gövdenin tam ortasında, sanat değeri yüksek, alçak kabartma tekniğinde büyük bir haç motifi yer almaktadır (Çizim-1, Resim-1). Haçın yukarı gelen kollarının, tıpkı Selçuklu çift başlı kartallarında olduğu gibi sağa ve sola aşağı gelecek şekilde dikey indirildiği görülmektedir (Resim-2). Bu kollarla yan kollar arasında ise birinin içi oyuk, diğerinin ise düz oyulmamış ve simetrik bir şekilde yerleştirilmiş damla motifi olduğunu düşündüğümüz iki motif yer almaktadır. Haçın kollarının bu tarzda aşağı gelecek şekilde verilmesi, ilk kez karşılaşılan bir durum olmasından dolayı oldukça önemlidir. Kuyruk kısmının tahrip olduğu heykelin üzerinde başka herhangi bir süsleme ögesine rastlanılmamaktadır.

Haç motifli koç ve at biçimli mezartaşlarına Erzurum dışında, Anadolu'da sadece Kars bölgesi ve ilçelerinde rastlanmakta, (Resim-3) Anadolu dışında ise Gürcistan bölgesinde yoğun olarak görülmektedir (Resim-4). Erzurum'daki örneklerimizin üzerlerinde motif ve süslemeye fazlaca yer verilmediği dikkati çekmektedir. Sadece Erzurum/Tortum/Pehlivanlı Beldesi'nde yeni tespit ettiğimiz bir koç heykeli üzerinde yıpranmış biçimde örs ve çekiç motifi olduğunu sandığımız motifler yer almaktadır (Resim-5a-5b, Çizim-2)). Üzerinde çekiç ve örs motifi olan at ve koç heykelleriyle Kars bölgesinde de karşılaşılmaktadır (Resim-6). Gürcistan'daki örneklerin ise üzerlerinde oldukça zengin figür ve motifler yer almaktadır (Resim-7). Bu motifler Azerbaycan-Lerik ve Ordubad bölgesinde gördüğümüz kılıç, hançer, çekiç, ok-yay motifleri ve insan figürleri ile büyük benzerlik göstermektedir (Resim-8).

Çizim 1- Uçları çift başlı kartala benzeyen haç motifli, koyun veya koç heykeli biçimli mezar taşı, Yaylabası Köyü-Olur-Erzurum

Resim 1- Koyun veya koç heykeli biçimli mezar taşı, Yaylabası Köyü Olur-Erzurum (Heykel, şu anda Erzurum müzesinde sergilenmektedir).

Resim 2- Koyun veya koç heykeli biçimli mezar taşı, Yaylabası Köyü- Olur/Erzurum

Resim 3-Haç motifli at heykel biçimli mezar taşı Kars Müzesi (H.Özkan'dan)

Mezar taşını koç ve at heykeli biçiminde yapma geleneği, Orta Asya Türk sanatının ve kültürünün bir özelliği olduğu bilinmektedir.⁴ Orta Asya'da Altay dağlarında yaklaşık 2600 m. yükseklikteki yeni açılan bir kurgandan, MÖ. V. ve III. yüzyıllardan kalma İskit veya Hun dönemine ait, mumyalanmış cesedin yanında ahşap bir at heykeli⁵ (Resim-9), Kırgızlara ait VII. ve IX. yüzyıllardan kalma Uybat ve Kapçal kurganlarında ahşaptan yapılmış koyun heykelleri⁶ (Resim-10) veya Göktürlere ait Kültiğin Mezar anıtının girişindeki iki koç heykeli bunun en güzel örnekleridir (Resim-11).

⁴ Anadolu'da ki koyun, koç ve at biçimli mezar taşları hakkında bkz. Tevfik Demiroğlu, "Ak ve Karakoyunlu Mezarlıklarındaki Koç Heykelleri", **T.T.O.K. Belleten**, 74/3, İstanbul, 1948, s. 15; Nazmi Sevgen, "Anadolu'da At ve Koyun Motifi Mezar Taşları", **T.M.O. Dergisi**, S. I, İstanbul, 1955, s. 15-20; Hamit Zübeyr Koşay, "Doğu Anadolu Mezar taşlarındaki Koç ve Koyun Heykelleri", **Milletlerarası I. Türk Sanatları Kongresi**, Ankara, 1959, s. 255-257; Kurd, Erdmann, "Die beiden Türkischen Grabsteine im Türk ve İslam Eserleri Müzesi in İstanbul", **Beitrage zur Kunstgeschichte Asiens**, İstanbul, 1963, s. 121-136; Tuncer Baykara, "Mirseyit-Tanır Köyü Mezarlığı", **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: IV, Erzurum, 1972, s. 53-55; Abdulhalûk Çay, **Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel-Mezar taşları ve Türklerde Koç-Koyun Meselesi**, Ankara, 1983;; Beyhan Karamağaralı, **Ahlat Mezar taşları**, Ankara, 1992, s. 35-39; Hamza Gündoğdu, "Eski Bir Kültür Merkezi Başköy", **Otlukbeli Paneli**, Erzincan, 1996, s. 135-142; Hamza Gündoğdu, "Nahçıvan'dan Figürlü Bir Mezar Taşının Düşündürdükleri", **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, Sayı: XVI, Erzurum, 2006, s.49-57. Metin Haseki, **Plastik Açından Türk Mezar taşları**, İstanbul, 1976; Haldun Özkan, "Erzincan/Çayırılı ve Çevresinde Heykel Biçimli Mezar Taşlarından Birkaç Örnek", **VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat tarihi Sempozyumu-Bildiriler-** (08-10 Nisan 2002), Kayseri, 2002, s. 613. Ertuğrul Danık, "Koç ve At Şeklindeki Anadolu Mezar taşlarının Dağılımı", **Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi**, Sayı, IV, Ankara, 2004, s. 19-28; Yunus Berkli, **Erzurum ve Erzincan Çevresinde Görülen Koyun, koç ve At biçimli Mezar Taşları ve Sanat Tarihindeki Yeri ve Önemi**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2007.

⁵ Atlas Dergisi, **Altay Mumya Savaşçı**, İstanbul, Kasım, 2006, Sayı, 164, s. 26.

⁶ Bahaeddin Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara, 2003, s. 212.

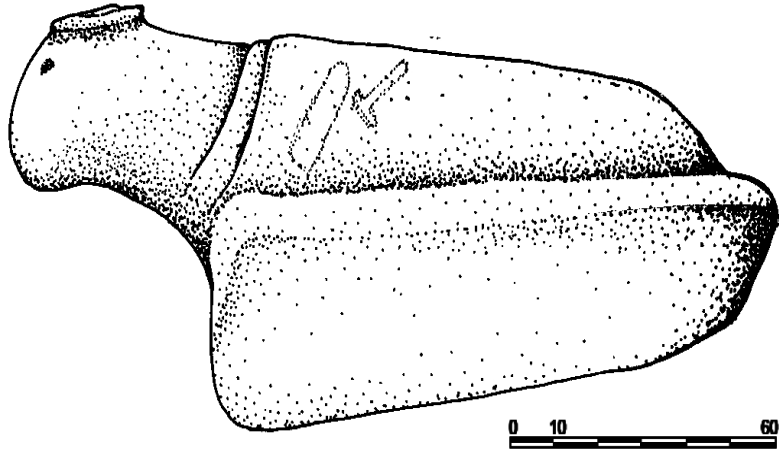
**Resim 4-Haç motifli koyun veya koç heykel biçimli mezar taşı,
Tiflis Müzesi,Gürcistan (A.Çay'dan)**

**Resim 5a-Haç motifli koyun veya koç heykel biçimli mezartaşı,
Pehlivanlı beldesi-Tortum-Erzurum**

Resim 5b-Aynı heykelin boyun kısmındaki haç motifi

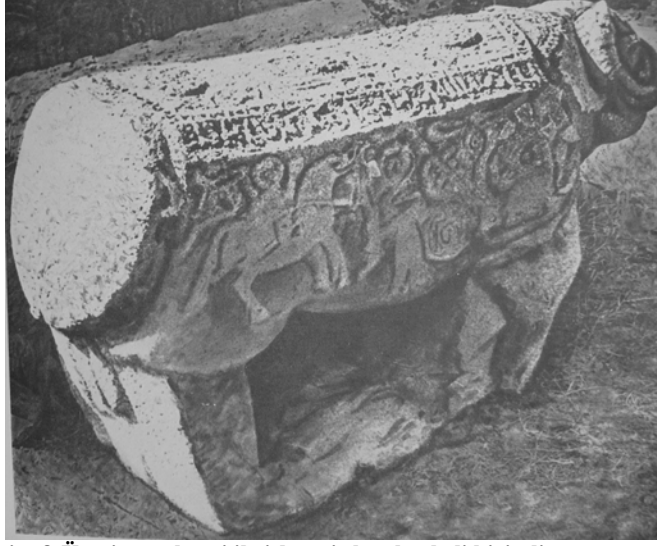
Çizim 2-Haç motifli koyun veya koç heykeli, Pehlivanlı Beldesi-Tortum-Erzurum

Resim 6- Üzerinde çekiç ve örs figürü olan at heykel biçimli mezar taşı, Arpaçay-Kars Müzesi (H.Özkan'dan)

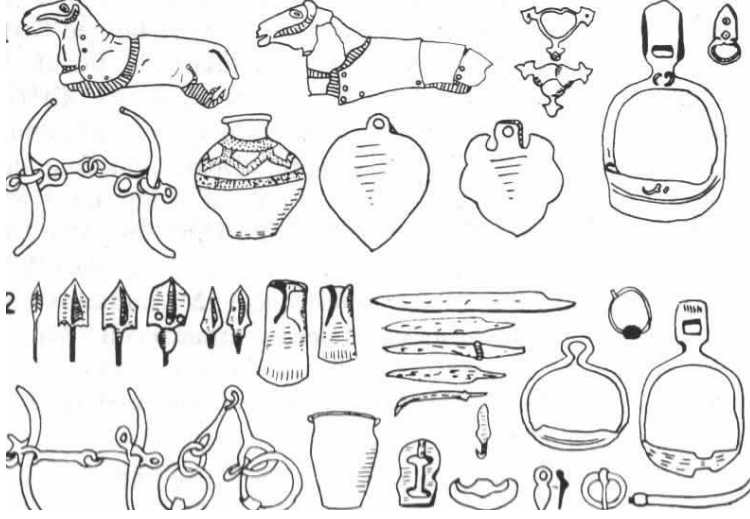
Resim 7- Üzeri değişik figürlerle süslenmiş koç heykeli biçimli mezar taşı, Tiflis Müzesi-Gürcistan (A.Çay'dan)

Resim 8-Üzeri av sahnesi ile işlenmiş koç heykeli biçimli mezar taşı, Ordubad-Sisisan-Urud Köyü/Azerbaycan (R.Efendi'den)

Resim 9- Altay Dağları'ndaki kurgandan çıkarılan ahşap at heykeli (Atlas Dergisi)

Resim 10- Kırgızlara ait Kapçal I ve Kapçal II kurganından çıkan koç heykelleri ve at koşum takımları (B.Ögel'den).

Anadolu'da Ahlat, Bitlis, Erzurum, Kars, Tunceli, Ağrı, Erciş, Malatya, Erzincan, Sivas, Doğu Karadeniz Bölgesinde; Artvin, Rize, Orta ve Batı Anadolu'da; Akşehir ve Afyon⁷ bölgelerinde koyun, koç ve at heykeli biçimli mezar taşları yapma geleneği görülmektedir.

⁷ Hamza Gündoğdu, "Afyon'da Yeni Bulunmuş Figürlü Bir Mezar Taşı Hakkında", **Sanat Tarihi Yıllığı**, S. XII, İstanbul, 1983, s. 61-93.

Resim 11- Kültiğin mezar anıtı önündeki karşılıklı koç heykelleri, Moğolistan

Doğu Anadolu'da özellikle Erzurum ve Kars çevresinde görülen haç motifli koyun, koç ve at heykeli biçimli mezar taşları araştırmacıların her zaman dikkatini çekmiştir. Bu heykellerin Türk kültürünün ürünleri olabileceği veya Türk kültüründen etkileşim sonucu başka kültürlerin de eseri olabileceği ileri sürülmüştür.⁸

Haç motifli heykel biçimli mezar taşlarının kaynağı

Türklerin Anadolu'ya yerleşme süreci, sanıldığı gibi Malazgirt savaşı ile (1071) başlamamıştır. Bilinenin aksine, Türklerin Anadolu'ya gelişleri, İslamiyet'ten çok önceleri daha milattan önceki dönemlere kadar uzanır. Son arkeolojik araştırmalar, coğrafi vesikalar ve eski yer isimleri bu bilgileri doğrulamaktadır.⁹ Nüfus yoğunluğu, yeni otlaklar bulma, yeni bir siyasî birliğin kurulması veya dağılması gibi pek çok sebep, daha milattan önceki yıllarda Türklerin anayurtlarını bırakarak çeşitli bölgelere göç etmelerine yol açmıştır.¹⁰

⁸ Karamağaralı, *Ahlat Mezar taşları*, s. 37.

⁹ Abdulhalûk Çay, *Anadolu'nun Türkleşmesi (Selçuklu Öncesi)*, Ankara, 1983, s. 184.

¹⁰ Muhammet Beşir Aşan, *Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskân İzleri (XI-XIII. Yüzyıllar)*, Ankara, 1992, s. 24.

***Kut**; Eski Türk inancında, Gök Tengri'nin yeryüzünü yönetme yetkisi ve gücünü Türk Hakanlarına verdiğine inanılan ve İslamiyet sonrasında **Kızıl Elma** ülküsüne dönüşen inanış. Kut inancında, açların doyurulması, çıplakların giydirilmesi ve en önemlisi de adalet

Proto Türk kabul edilen Kimmerlerin ardından Anadolu'ya MÖ VII. yüzyılda giren Sakalardan sonra,¹¹ çeşitli Türk devlet veya boylarının da Anadolu'ya akınlar yaptıkları bilinmektedir.¹² Daha sonra Türklerin Anadolu akınları, Asya Hun Devleti zamanında da devam etmiştir. Özellikle MS 363-373 yılları arasında Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya giren Hunların, **Urfa**'ya kadar ilerledikleri tarihî kaynaklarla sabittir.¹³

Milattan sonraki dönemlerde de Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya çeşitli nedenlerle akınlar yapılmıştır ki, bunların en önemlisi, Avrupa Hun Devleti'nin hakanı **Attila**'nın saltanatının son zamanlarında yapılan akındır. Attila'ya tâbî çeşitli Türk boylarının, **Sasaniler** ile savaşan Hıristiyan Armenyalılara yardım için Kür ırmağı boylarına indikleri bilinmektedir.¹⁴ MS VII. yüzyıl başlarında, bazı Türk boylarının dağınık bir şekilde (Liderlerinin Sasani hükümdarı Keyhüsrev tarafından (584-633) bir ziyafette hile öldürülmeleri üzerine başsız kalmışlardır)¹⁵ Anadolu'da **Yukarı Dicle, Aras, Kür ve Çoruh** boylarına yerleştikleri bilinmektedir.¹⁶ Bunların Tengri isimli ilahlarının olduğu, çok iyi ok attıkları ve koç ile at heykeli yonttukları, kaynaklarda geçmektedir.¹⁷ Bu Türk boylarının, Kıpçak veya Hazar Türkleri olma ihtimali kuvvetlidir. Bu başsız kalan dağınık Türk boylarının, bir kısmı da Kafkas Dağları kuzeyindeki ana kollarına tutunarak **boy beyleri** halinde yaşamışlardır.¹⁸

Attila'nın, **Orta Avrupa** üzerine yapmış olduğu seferler sonucunda, Balkanlar ve Orta Avrupa'ya oldukça kalabalık Türk boyları yerleşmiştir. Bu boylar, zamanla Hıristiyan kültüründe erimiş, bu din değişimi millî kimliklerinde de önemli değişikliklere neden olmuştur. Bizans, İşte bu Türk boylarından her zaman azami derecede faydalanmayı bilmiştir. Peçenek ve Uzların Balkanlarda Bizans hizmetine girdikleri, Hıristiyan dinine geçtikten sonra, önemli bir kısmının Anadolu'ya, özellikle Doğu Anadolu'ya yerleştirildikleri¹⁹

götürülmesi esastır. Eski Türk töresinde, savaşta mağlubiyet, tabii afetler, kuraklık gibi devletteki olumsuz gelişmeler, Gök Tengri tarafından **Kut'un** geri alındığına yorumlanarak göç yapılırdı.

¹¹ Fahrettin Kirzioğlu, **Yukarı-Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar**, Ankara, 1992, s. 31.

¹² Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, 3. Baskı, İstanbul, 1981, s. 33-34.

¹³ Gyula Nemeth, **Attila ve Hunları**, (Çev: Şerif Baştav), Ankara, 1982, s. 53-54; Ali Sevim, **Anadolu'nun Fethi**, Ankara, 2000, s. 33.

¹⁴ Fahrettin Kirzioğlu, **a.g.e.**, s. 46.

¹⁵ Fahrettin Kirzioğlu, **a.g.e.**, s. 32.

¹⁶ E. Fuat Tekçe, **Pazırık**, Ankara, 1993, s. 255.

¹⁷ Moisey Kagankatvasi, **Ağvan Tarihi**, Akt; Rasim Efendiyev, **Daşlar Damşır**, Bakü, 1980, s. 9.

¹⁸ Fahrettin Kirzioğlu, **a.g.e.**, s. 32-33.

¹⁹ Bilge Umar, **Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi**, İstanbul, 1998, s. 62.

bilinmektedir. Bölgede bazı mimarî eserlerde görülen **Avrasya üslubu** geleneğindeki motifler de bunu ispatlamaktadır.²⁰ Ayrıca gerek bölgede ve gerekse başka bölgelerdeki, **kadı sicillerinde** Türk ismi taşıyan Rum, Ermeni ve Gürcülere rastlanması bu gerçeği teyit eder.²¹ Türkçe konuşan, Türkçe isim alan bu insanların, Anadolu'nun değişik yerlerinde bulunmaları, mesela; Halep, Antakya ve Antep'de bulunan Müslüman Türklerin, Ermeni ve Rumların XIX. yüzyıla kadar Türkçe konuştukları, "*salnameler*"den anlaşılmaktadır.²² Kıpçakların IX. yüzyıldan başlayarak Hıristiyan veya İslam dinine girdikleri, bölgede Gürcü, Ermeni, Moğol ve Selçuklu Türkleri ile karıştıkları tarihi bir gerçektir.²³ Bu nedenle Türkçe konuşan, sanat eserlerinde Orta Asya üslup özelliklerini kullanan bu insanlar, muhtemelen **Avar, Hazar, Peçenek, Kıpçak-Kuman** gibi Anadolu'ya erken dönemlerde gelen Türkmen boylarına mensup Türkler oldukları ileri sürülmektedir.²⁴ Anadolu'ya yerleşen bu Türk boylarından üç tanesinin, bölgede görülen haç motifli koyun, koç ve at heykellerinin kaynağı ile yakından alakalı olduğunu düşünmekteyiz. Bu üç Türk boyu, Hazarlar, Peçenekler ve Kıpçaklardır.

a. Hazarlar

Önemli bir kısmı ortaçağların başında²⁵ Doğu Anadolu'ya yerleşen Hazarların bu iskanları, bazen akınlar sonucunda, bazen de Bizans tarafından stratejik açıdan askerî güçlerinden faydalanmak amacıyla teşvik edilip gerçekleştirilmiştir. Bizans, özellikle **erken İslam akınlarına** karşı koyabilmek için Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine Hazarları yerleştirmiştir. 622 yılında, Bizans imparatoru **Heraklius**, Hazar Devleti'nden askerî amaçlar için yardım istemiş, kendisine **40 bin Türk atlısı** gelmiştir.²⁶ Belki de VII. yüzyılda bölgeyi gezen ve **Ağvan Tarihi** isimli eseri yazan Ermeni tarihçisi Moisey Kagankatvasi'nin bölgede gördüğü "...uzun saçlı, at üstünde çok mahir ok atan ve koyun, koç, at heykeli yontmada usta olan" diye nitelendirdiği topluluklar bu Hazar Türkleri olabilir. Anadolu'ya Türklerin yerleşmeleri, Hazarlar'ın Arapları, VIII. yüzyılda yenmesinden sonra, daha da sıklaşmıştır. Hazarlarda da diğer Türk

²⁰ Haldun Özkan, "*Karma Planlı Kiliselere Doğu Anadolu'da bir örnek Öşvank (OSCHKI) Kilisesi*", **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, S. 3, Erzurum, 1997, s. 97-121.

²¹ M.B. Aşan, **a.g.e.**, s. 32.

²² M.B. Aşan, **a.g.e.**, s. 33.

²³ Bilge Umar, **a.g.e.**, s. 63.

²⁴ Nejat Göyünç, "*Onaltıncı Yüzyılda Ankara*", **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, C. I, İstanbul, 1967, s. 1; Halit Ongun, **a.g.m.**, s. 4.

²⁵ Abdurrahim Şerif Beygu, **Erzurum Tarihi, Anıtları ve Kitabeleri**, İstanbul, 1936, s. 36.

²⁶ Z.V. Togan, **a.g.e.**, s. 73; Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 30-43.

boylarında olduğu gibi, ölü ve mezarlarına büyük bir saygı geleneği vardı. Özellikle hakanın mezarı kutsal kabul edilirdi. Mezarın yanından geçen herkes büyük bir saygı ile eğilir, at üzerinde ise attan inip, mezar tamamen görünmez hale gelinceye kadar tekrar ata binmezlerdi.²⁷ Bu olay hakana saygıyı anlatması açısından önemlidir.

b. Kıpçaklar

Bölgeye gelip yerleşen ve çok iyi binici ve asker olmalarından dolayı Rus, Bizans ve Gürcüler tarafından, askeri hizmetlerde kullanılan diğer bir Türk boyu da Kıpçaklardır. Kıpçaklar, özellikle Kafkasların Türkleşmesinde çok önemli rol oynamışlardır. Kıpçakların Anadolu'ya gelişleri iki yoldan olmuştur. Birinci yol, Bizans tarafından erken İslam akınlarına karşı koyabilmek ve Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde sağlam bir tampon bölge oluşturmak için Balkanlar'daki Kıpçak Türklerini bu bölgelere iskân ettirilmişlerdir. İkinci yol ise, bizzat kendileri Kafkaslar ve Gürcistan üzerinden Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgelerine gelerek yerleşmişlerdir.²⁸ Kıpçakların IX. yüzyıldan başlayarak ya Hıristiyan, ya da İslam dinine girdikleri, bölgede Gürcü, Ermeni, Moğol ve Selçuklu Türkleri ile karıştıkları tarihi bir gerçektir.²⁹ Kuman-Kıpçaklar, Kafkasların Kuzey düzlüklerinde yaşarlarken, Gürcistan kralı II. David'in teşebbüsü ile Hıristiyan dinine döndürülmüşlerdir. Kral David, bu Türkleri Kafkaslara ve Doğu Anadolu'ya yerleştirmiş, Kuman-Kıpçak Türklerinin hakanı Karahan oğlu Atrak'ın kızı ile kendi oğlunu da evlendirerek, akrabalık oluşturmuştur.³⁰ Bunların Anadolu'ya gelip yerleştikten sonra, bir kısmının **Gregoryen** ve **Ortodoksluğa** geçtikleri ve Anadolu'ya gelen Müslüman Türkleri, dini ayrılıktan dolayı kendilerinden saymamaları üzerine, zamanla Ortodoksların Rumlara, Gregoryen olanların da Ermenilere katıldıkları görüşü ileri sürülmektedir.³¹

c. Peçenekler

Peçenekler de yine Bizans tarafından, doğudan gelebilecek saldırılara karşı koyabilmek için özellikle Doğu Anadolu bölgesine yerleştirilmiştir. Peçenek

²⁷ M.İ. Artamonov, **a.g.e.**, s. 525.

²⁸ Zeki Velidi Togan, **a.g.e.**, s. 257–258; Arthur Koestler, **13. Kabile**, (Çev: Belkıs Dışbudak), İstanbul, 2006, s. 17-18.

²⁹ Bilge Umar, **a.g.e.**, s. 63.

³⁰ İbrahim Kafesoğlu, "*Selçuklular*", **İA**, C. X. İstanbul, 1980, s. 375.

³¹ Ragıp Önen, "*Bor Halil Nuri Bey Kütüphanesindeki Mahkeme-i Şer'îye Sicilleri ve Bunlarda Görülen Türkçe Kişi ve Köy İsimleri*", **Türk Etnografya Dergisi**, Sayı 3. Ankara, 1959, s. 8–19; Osman Turan, **Tarihi Akışı İçinde Din Ve Medeniyet**, İstanbul, 1980, s. 86–87.

hakanı **Turak** ile **Kagan** adlı komutanı arasındaki mücadele sonucunda, Kagan, yirmi bin kişilik kendisini destekleyenler ile 1049'da Bizans'a sığınarak Hıristiyan olmuştur. Daha sonra Turak'ta bir savaşta yenilerek Bizans'a sığınır ve o da din değiştirerek Hıristiyan olur. Bizans İmparatoru bu Peçenek kuvvetlerinden, doğudan gelebilecek İslam, Türkmen ve Selçuklu akınlarına karşı koymak için bir ordu oluşturarak, bunları Doğu Anadolu bölgesinde görevlendirir.³² Bizans Devleti içinde özellikle askeri kuvvetler içinde küçümsemeyecek sayıda Türklerin varlığı, zamanla Bizans'ın Anadolu'yu kaybetmesine neden olacaktır. Malazgirt Savaşı'nda (1071), Sultan Alparslan'a karşı Balkanlardan getirttiği, şamanist **Uz** (Oğuz) ve Peçeneklerden meydana gelen süvari kuvvetlerini kullanmak istemiştir. Ancak bu şamanist Türkler, hemen ırkdaşları olan Selçuklu saflarına geçerek, Bizans'ın hem savaş planlarını altüst etmişler, hem de savaşı kaybetmelerine neden olmuşlardır.³³

Sonuç:

Türklerde ölüye duyulan saygı ve ölüm sonrası hayatla ilgili inanışlar ölü gömme, mezar hazırlama gibi etkinliklerin önem kazanmasına zemin hazırlamıştır. Bu etkinlikler eski Türk inanç sistemindeki kozmoloji ve ölüm sonrası hayatla ilgili düşüncelerle birleştirilmiş ve figüratif anlamda ölü kültü ve mezarlıklarda her zaman yaşatılmıştır. Bu inanç ve düşüncenin bir yansıması olan koyun, koç ve at heykeli biçimli mezar taşı yapma geleneği, Türklerin başka dinlere girmelerine rağmen varlığını devam ettirmiştir.

Uzun süre Anadolu'daki koyun ve koç heykelleri Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmen Devletleri ile irtibatlandırılmaya çalışılmıştır. Bu tür heykellerin bu devletlerden çok daha önceki dönemlere ait olabileceği fazla irdelenmemiştir. Yapılan araştırmalar, bunların özellikle Erzurum ve çevresinde görülen **haç motifli koyun, koç** ve **at** biçimli mezar taşlarının çok daha erken dönemlere ait olabileceğini ortaya koymaktadır. Bu heykeller, bölgeye çok erken dönemlerde gelip yerleşen ve Hıristiyan dinine giren çeşitli Türk boylarına ait olmalıdır. Bu bilgiler ışığında haç motifli koyun, koç ve at heykellerinin, X. yüzyıldan çok önceleri, Anadolu'ya gelip yerleşmiş Türk toplulukları tarafından oluşturulan bir gelenek olduğu ortaya çıkmaktadır.

³²H. Z. Koşay, "*Malazgird'de Buluşanlar*", **a.g.m.**, s. 287.

³³O. Turan, **Türk Cihan..**, s. 162.

KAYNAKLAR

- ARTAMONOV, M. İ, **Hazar Tarihi (Türkler, Yahudiler, Ruslar)**, (Çev: Ahsen Batur), İstanbul, 2004.
- AŞAN, Muhammet Beşir, **Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskân İzleri (XI–XIII. Yüzyıllar)**, Ankara, 1992.
- BAŞTAV, Şerif, “*Avrupa Hunları*”, **Makaleler**, C. II, Ankara, 2005, s. 271.
- BERKLİ, Yunus, “*Ardahan Çevresinde Görülen Soyut İnsan Biçimli Mezartaşları*,” **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Sanat Dergisi**, S. 9. Erzurum, 2006, s. 108-117.
- _____, **Erzurum ve Erzincan Çevresinde Görülen Koyun, koç ve At biçimli Mezar Taşları ve Sanat Tarihindeki Yeri ve Önemi**, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2007.
- BEYGU, Abdurrahim Şerif, **Erzurum Tarihi, Anıtları ve Kitabeleri**, İstanbul, 1936.
- ÇAY, Abdulhalûk, **Anadolu’da Türk Damgası Koç Heykel-Mezar taşları ve Türklerde Koç-Koyun Meselesi**, Ankara, 1983.
- ÇORUHLU, Yaşar, “*Türk Sanatı’nda Koyun, Koç, Keçi Figürlerinin Sembolizmi*”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı: 100, Ankara, 1995, s. 52-60.
- DEMİROĞLU, Tevfik, “*Ak ve Karakoyunlu Mezarlıklarındaki Koç Heykelleri*”, **T.T.O.K. Belleten**, 74/3, İstanbul, 1948, s. 15.
- EFENDİ, Rasim, **Stone Plastic Art of Azerbaijan**, Bakü, 1986.
- GÖYÜNÇ, Nejat, “*Onaltıncı Yüzyılda Ankara*”, **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, C. I, İstanbul, 1967. s. 71-77.
- GÜNDOĞDU, Hamza, “*Üzümlü İlçesi ve Çevresindeki Tarihi ve Kültürel Kalıntılar*”, **Erzincan-Üzümlü/Cimin**, Erzincan, 2004, s. 111-132.
- _____, “*Kars’ın Anıtsal Yapıları*”, **Kars, Beyaz Uykusuz Uzakta**, (Haz: Filiz Özden), İstanbul, 2006, s. 195-228.
- _____, **Türk Mimarisinde Figürlü Taş Plastik**, (Yayımlanmamış doktora Tezi), Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1979.
- İNAN, Abdulkadir, “*Türklerde Ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair*”, **Makaleler Ve İncelemeler**, C.II, Ankara, 1991, s. 362-386.

- KAFESOĞLU, İbrahim, “*Selçuklular*”, **İA**, C. X. İstanbul, 1980, s. 353-416.
- KARAMAĞARALI, Beyhan, **Ahlat Mezartaşları**, Ankara, 1992.
- KARAMÜRSEL, Alim, “*Eski Türklerde Defin Törenleri İle İlgili Usul ve Adetler*”, **Tarih ve Toplum**, Sayı: 77, Ankara, 1990, s. 22-25.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, **Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar**, Ankara, 1992.
- KOCASAVAŞ, Yıldız, “*Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Adetleri*”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.III. Ankara, 2002, s.67-75.
- KOŞAY, Zübeyr Hamit, “*Doğu Anadolu Mezartaşlarındaki Koç ve Koyun Heykelleri*”, **Milletlerarası I. Türk Sanatları Kongresi**, Ankara, 1959, s. 255-257.
- ÖGEL, Bahaeddin, **İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara, 2003.
- ÖNEN, Ragıp, “*Bor Halil Nuri Bey Kütüphanesindeki Mahkeme-i Şer’iye Sicilleri ve Bunlarda Görülen Türkçe Kişi ve Köy İsimleri*”, **Türk Etnografya Dergisi**, Sayı 3. Ankara, 1959. s. 8-19.
- ÖNDER, Ali Tayyar, **Türkiye’nin Etnik Yapısı**, İstanbul, 2005.
- ÖZKAN, Haldun, “*Erzincan ve Çevresinde Orta Asya Türk Geleneğini Sürdüren Bezemeli Mezartaşları*”, Atatürk Üniversitesi, **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 15, Erzurum, 2000, s. 31-47.
- _____, “*Karma Planlı Kiliselere Doğu Anadolu’da bir örnek Öşvank (OSCHKİ) Kilisesi*”, **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, S. 3, Erzurum, 1997, s. 97-121.
- PEHLİVAN, Mahmut, **En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi**, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1984.
- NEMETH, Gyula, **Attila ve Hunları**, (Çev: Şerif Baştav), Ankara, 1982.
- SEVİM, Ali, **Anadolu’nun Fethi**, Ankara, 2000.
- TEKÇE, Fuat, **Pazırık-Altaylarda Bir Halının Öyküsü**, Ankara, 1993.
- TOGAN, Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, 1981.
- TURAN, Osman, **Tarihi Akışı İçinde Din ve Medeniyet**, İstanbul, 1980.
- UMAR, Bilge, **Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi**, İstanbul, 1998.